

Vincas URBUTIS

*Vilniaus universitetas***LIE. *varvalis* / *varvelis***

Šis žodis, dėl savo reikšmės „tepalas odai, ratams ar mašinoms (ppr. iš lydytų banginio ar ruonio taukų)“ dabar nebeaktualus ir vis labiau pamirštas, kaip matyti iš LKŽ XVIII 343, 345, yra plačiai paplitęs bemaž po visą Lietuvą: žemaičiai ir platus ruožas jų rytinių kaimynų aukštaičių (tad maždaug senoji Žemaičių žemė) sako *vařvalis* (*varvalỹs*, *vårvalis*), kiti aukštaičiai vietoj antrojo *a* taria *e* – *vårvelis* (*vařvelis*). Variantas *vårvelis* įsileistas į visus keturis ligšiolinius DŽ leidimus (1954–1999). Kad žodžio nėra senuosiuose raštuose, pirmiausia kaltas jų pobūdis. Be to, Prūsų Lietuvos žodynai, į kuriuos lyg ir būtų galima kreiptis su didesne viltimi, tam reikalui tenkinosi vietiniu germanizmu *tronas*: „Trahn. Tronas“ Lex 88a (1987 publikacijoje klaidingai perskaityta *Thron* 379 ir žodis palaikytas kitu senųjų raštų skoliniu *tronas* „sostas“ 557); „Trahn. Tronas, o. M.“ C II 1176 (vėlesni leksikografiniai šaltiniai nurodyti LKŽ); dar plg. dabartinių M. Lietuvos bei paprūsės šnektų *tranas* „žuvies taukai; mašinų, odų tepalas“ (LKŽ). Pirmasis dabar žinomas žodžio *varvalis* pasirodymas raštuose tėra iš XIX a. vidurio ir yra susijęs su L. Ivinskio pradėtais leisti kalendoriais. Ivinskio tekstas nusipelno dėmesio dar ir todėl, kad primena šiuo žodžiu vadinamą realiją anksčiau turėjus dar platesnį pritaikymą, nei dabar įprasta nurodyti reikšmės apibrėžimuose: „Prisz pat iszlejdant žansićzius ant żolies, rejk po du arba tris kartus par nediele ausies anun ir nosies isztepti [...] su warwaliu, dieř użłai-kima nuog wisun wabałun ne regiamun par sawa mažuma“ Metu skajtlius 1846 24.

Iš kalbininkų Ivinskio pavartotu žodžiu pirmiausia susidomėjo L. Geitleris, įtraukdamas į Neselmano žodyne nesamų žodžių sąrašą (G 1875 119 t.), o kilme siedamas su r. *ворвань* „t. p.“ ir dėdamas prie baltų-slavų bendrybių (72). Pagrečiui surašyti tiedu žodžiai yra pakliuvę ir į pirmąjį slavų kalbų etimologijos žodyną, bet jų tarpusavio sąsaja palikta be aiškinimo (Miklosich 1886 395). Visi kiti lietuvių kalbos žodžio irgi neskyrė nuo rusų, tik laikė skoliniu. Pirmasis rusicizmu lie. *varvalis* ėmė laikyti A. Briukneris, nors dar su klaustuku, išnašoje nurodydamas ir Geitlerio skirtingą nuomonę (Brückner SFL 1877 151). Vėliau *varvalis* dažniausiai būdavo prisimenamas tik pakeliui, aiškinantis r. *ворвань*. Nuo to, kaip aiškinta pastarojo kilmė, daug priklausė ir požiūris į lietuvių žodį. R. *ворвань* (sen. ir *ворвань*, seniausiam šaltinyje iš XV a. pasirodo kaip stambaus jūros žinduolio pavadinimas, reikšme „varvalis“ – nuo XVII a.) anksčiau laikytas skoliniu iš v. *Walrahm* „banginio taukai“ ar ir

Walrat „(dantytojo delfino kaukolės ertmių skystis“ (Акад. слов. I 1891 509, Преображенский I 96; plg. ir Holub, Кореңу 421). Prie taip aiškinamo r. *ворвань* prirašydamas *varvalis*, N. Gorjajevas ir tą, matyt, laikė esant vokiečių kalbos skoliniu (Горяев² 1896 55, plg. ir XXVIII). Rusų žodžio ištakų ėmus ieškoti skandinavų kalbose, lietuvių žodžiui teliko skolinio iš rusų kalbos dalia. Tik skolinimas ne visų įsivaizduotas vienodai. Autoritetingiausiame, gal net būtų galima sakyti – iki šiol vieninteliame tikrai moksliniame rusų kalbos etimologijos žodyne iš esmės pakartota Briuknerio nuomonė, tik pasakyta kategoriškiau: „Das lit. *varvalis* ist entlehnt aus *ворвань*“ (Vasmer I 227) = „Лит. *varvalis* заимств. из *ворвань*“ (Фасмер I 351). Dabar net ir LKŽ šalia *várvelis* skliausteliuose, kur įprasta nurodyti skolinių šaltinį, nesvyruojant prirašytas „rus. *ворвань*“. Dėl fonetinio skirtumo su tokiu kildinimu sunku sutikti. Trejetas kalbininkų, specialiau svarsčiusių rusų žodžio skandinaviškos kilmės išgales, į lietuvių žodį iš tiesų yra mėginusios pažiūrėti kiek kitaip. E. Mejer, kuria vėliau labiausiai rėmėsi Fasmeris, rusų žodžio kildinimą iš vokiečių kalbos atmetusi ir dėl fonetinių, ir dėl semantinių priežasčių, pati jį laikė paskolintu iš delfinų rūšies (*narvalo*) pavadinimo s. šv. *narhval* (< s. šiaur. *náhvalr*) ir į rusų kalbą patekusi kaip **vorvol'* (su *v-* dėl asimiliacijos), kuri anksčiau tikrai buvo kaip tik rodantis skolinys iš rusų kalbos lie. *varvalis* (E. M. Meyer, ZfslPh V 1929 138–141). Tuoj po to šis aiškinimas buvo įtrauktas į rusų kalbos leksikos genetinei apžvalgai skirtą L. Vanstrat monografiją (skolinių iš šiaurės germanų poskyrį 30–50), dar papildomai nurodžius, kad dėl galinio *n* atsiradimo vietoj laukiamo *l* esą galima palyginti (озеро) *Ильмень* vietoj senesnio *Илмерь* (Wanstrat, Beiträge zur Charakteristik des russischen Wortschatzes, Leipzig, 1933, 35 t.). Pritarta Mejer ir dėl lie. *varvalis* kildinimo iš senesnio r. **ворволь*; kad r. *ворвань* būtų iš lie. *varvalis*, kaip esą Miklošičiaus žodyne, nepriimtina dėl reikšmės (autorė, kaip matyti, Miklošičių suprato visai atvirkščiai, negu vėliau Fasmeris, savo žodyne jį kartu su Briukneriu nurodęs kaip lie. *varvalis* kildinimo iš r. *ворвань* pradininką). Plačiausiai gerokai vėliau, jau po antrojo pasaulinio karo, rusų žodžio kilmę yra svarsčiusi trečioji kalbininkė, dėdama jį prie dar nepakankamai paaiškėjusių skolinių iš šiaurės germanų kalbų (C. Thörnqvist, Studien über die nordischen Lehnwörter im Russischen, Uppsala, 1948, 225–229). Ir ji neprieštaravo, kad iš lie. *varvalis* būtų atstatomas r. **ворволь* (25), tačiau kildinimą iš šiaurės germanų pavadinimo su *nar-* laikė nepatikimu jau vien todėl, kad tokios formos vėlyvos (vėlyvi ir kitų kalbų skoliniai iš jų – v. *Narwal*, ang. *narw(h)al*, pranc. *narval* „*Monodon monoceros*“). Pati ji šaltiniu norėjo laikyti norw. *hvalrav* „delfino kaukolės ertmių skystis“, tačiau ir tokio aiškinimo visiškai tikru nelaikė – liekās nepatvirtintas norvegų žodžio senumas, dar nepasvarstytos rusų žodžio kildinimo iš suomių-ugrų kalbų išgales. Vėliau V. Kiparskis, užsiminęs V. Macheko platų rėmimąsi tolimąja metateze, pats jos pavyzdžiu yra nurodęs

r. *ворвань* (abiem reikšmėm), šį žodį sykiu kildindamas iš šiaur. *náhvallr* „narvalas“ + *hvalraf* „spermacetas“ (V. Kiparsky, NphM LX 1959 223), taip tarsi jungdamas į vieną abi, E. Mejer ir K. Tiornkvist, kildinimo iš šiaurės germanų kalbų versijas; kaip tą spėjama kontaminaciją konkrečiau įsivaizduoti, net kurioje kalboje manyti ją vykus, autorius, deja, nepasakė.

Dėl r. *ворвань* kilmės galutinis žodis, kaip matyti, dar netartas. Su įsigalėjusiomis vienokiomis ar kitokiomis ištakų paieškomis Skandinavijoje yra susijusi r. **ворволь* rekonstrukcija. Iš to **ворволь* kildinti lie. *varvalis*, žinoma, visai kas kita, negu iš r. *ворвань* (ar r. *ворвонь*). Taip kildinama (iš pirmtakų, tarp kitko, nurodžius Mejer) ir Frenkelio žodyne. Tačiau ir tokiu kildinimu šiandien jau nebegalima tenkintis. Iš kitų slavų, pažįstančių tokį pat žodį kaip rusų, ligi šiol tebūdavo užsimenami čekai, retkarčiais dar ir lenkai. Č. *vorvaň* – XIX a. pirmosios pusės gamtininko J. S. Preslo įvestas (delfinų rūšiai vadinti) iš rusų kalbos (Meyer, ZfslPh V 139, Holub, Kopečny 421, Machek² 697); le. *warwol* „žuvų taukai“ – Lietuvos lenkų lokalinis lituanizmas (Karłowicz GGP, Meyer, ZfslPh V 140, Wanstrat 36, Thörnqvist 229; Frenkelio žodyne le. trm. *worwol* – tokio pavidalo, rodos, nežinomas – kildinamas, kaip ir lie *varvalis*, tiesiai iš r. **ворволь*). Senesnieji lietuvių kalbos slavizmai, kaip žinoma, paprastai yra arba iš senosios baltarusių (ne rusų), arba (kiek rečiau) lenkų kalbos. Į r. *ворвань* kilmės svarstymus baltarusių kalbos faktai veikiausiai nepatekdavo todėl, kad jų dar nebuvo fiksavusi skurdi baltarusių leksikografija (į vienintelį stambesnę I. Nosovičiaus 1870 žodyną pavadinimas nebuvo pakliuvęs). Dabar padėtis jau gerokai kitokia. Iš įpusėto leisti istorinio baltarusių kalbos žodyno matyti, kad būta s. br. *ворволь* „jūros gyvulių ar žuvų taukai“ (ГСБМ IV 186). Žodis, beje, cituojamas iš vėlokos (1679) Mogiliovo magistrato pajamų-išlaidų knygos („купили сала ворволю ... фунты четыре“ Ист.-юрид. матер., Витебск, I, 1871, 35). Tačiau atskiru straipsniu žodyne greta įdėtas vedinys (bdv.) *ворволевый* iš Mogiliovo miestiečio testamentu, surašyto 1577, rodo, kad jau tada, geru šimtmečiu anksčiau, turėjo būti pažįstamas ir daiktavardis (dar kitas būdvardžio variantas, *ворволовый*, yra žymiai vėlesnis, iš 1690 rašytos jau minėtos magistrato knygos). Įdomu, kad varvalis, iš tolimosios šiaurės gabenama prekė, kaip matyti iš Mogiliovo magistrato pajamų-išlaidų knygos, Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje XVII a. paskutiniame ketvirtyje nebuvo pigus, savo kaina nenusileido iš egzotinių pietų atvežamiems produktams: svaras varvalio kainavo tiek pat, kiek svaras razinų ar imbiero, o ryžiai buvo šiek tiek net pigesni. Už svarą varvalio reikėjo mokėti beveik tiek, kiek turguje buvo galima gauti už tris vežimus šiaudų (kraikui), o už tris parduotas vištas gautų pinigų tam dar ne visai pakako. Senasis varvalio pavadinimas nėra visiškai išnykęs, gyvoji baltarusių kalba jį šiaip taip yra išlaikiusi iki mūsų laikų. Į Mogiliovo krašto rytinės dalies tarmi-
nį žodyną iš vienos šnektos kiek į rytus nuo Mogiliovo įtrauktas „ВОРВЫЛЬ, – я, м.

Варволь, ворвань *Сынагі за лета ссохлісь [...]: нада ворвылім змазыць.*“ (Бялькевіч КСУМ). Tas pats *вóрвыль* įrašytas ir į baltarusių kalbos etimologijos žodyną (ЭСБМ II 196), tačiau dėl kilmės tenurodyta žiūrėti *варволь*, kuris, deja, pamirštas įdėti. (Žodyno II tomas rašė 6 kalbininkai, 1 redagavo, 2 recenzavo, tad iš viso krutėjo 9 žmonių kolchozas. Gerai sakoma: devynios auklės – vaikas be nosies). Žinant, kad tai iš tarmių ploto, kur vietoj nekirčiuoto br. *a*, galinčio savo ruožtu toliau būti ir iš *o*, tam tikrose pozicijose dėsningai yra *ы*, visiškai akivaizdu, kad šis trm. *вóрвыль* – dėsningas s. br. *ворволь* tęsinys (dabartinėje bendrinėje kalboje būtų *вóрваль*). Be to, dabar pasitaiko ir kiek kitoks žodžio variantas – su kirčiuotu ne pirmuoju, o antruoju skiemeniu, t. y. *варвóль* (mot. g., pasen.) „(r). *вóрвань*“ (БРС 1962 145; tokia reikšme žodis pavartotas ir ką tik cituotame trm. *вóрвыль* aiškiniame), tačiau antrajame, platesniame to paties dvikalbio žodyno leidime jau yra *варвóль*, -лю (vyr. g.) „(r.) чистый дёготь“ (БРС² I 1988 219), kaip ir diferencinio br.-r. žodynėlio kiek vėliau pasirodžiusiame trečiajame leidime (Г р а б ч ы к а ў БРС³ 1991 48). Dar plg. br. trm. *варвóлік* „dervos valymo atliekos“ (СБГ I 283). Atsiradęs reikšmės įvairavimas nesunkiai suprantamas: ir degutas (derva), ir varvalis vartoti ratams tepti, degutu kartais tepdavo ir batus (panašiai kaip varvaliu). Kur kas sunkiau dėl reikšmės su br. *варвóль* „varvalis“ (ir kt.) toliau dar sieti ukr. trm. *вóрвіль* (klm. *ворволя* „pūslė (ant odos), pauškulė“, kaip tai nedrąsiai daroma, tarpine reikšme vaizduojantis „votis, pūlinys“, ukrainų kalbos etimologijos žodyne (ЕСУМ I 425), nors tai ir nėra neįmanoma. Tik dėl išsamesnio dabarties vaizdo galima galiausiai priminti, kad tiek baltarusiai, tiek ukrainai į dabartinę rašto kalbą yra įsivedę r. *вóрвань* (beje, ЕСУМ I 425 ukr. *вóрвань* pateiktas kaip tarminis, nors tai patvirtinančių šaltinių nenurodyta).

Plačiau pasidairius po slavų kalbas, pagaliau galima visai tvirtai pasakyti, kad lie. *varvalis*, kaip ir bemaž visi mūsų senesnieji (ne rusų okupacijų laikų) rytiniai slavizmai, yra iš senosios baltarusių kalbos. Jo šaltinio nereikia rekonstruoti, nes jis ir taip žinomas – tai s. br. *ворволь*. Kol *varvalis* būdavo vienaip ar kitaip kildinamas iš rusų kalbos, likdavo, be kita ko, neatsakytas (iš tikrųjų net nekeltas) klausimas, kodėl lietuvių kalbos žodis savo gimine skiriasi nuo rusiškojo. Dabar, paaiškėjus, kad ir baltarusių kalbos duomenys gimine dažniausiai nesiskiria nuo lietuvių, toks klausimas nebeaktualus. Ateityje, atvirksčiai, nebent derėtų pasidomėti, kodėl r. *вóрвань* (*ворвонь*) skirtingos giminės.

Be *vařvalis* (*vářvalis*), yra, kaip sakyta, ir *vářvelis* (*vařvelis*). Pirmojo garsinis pavidas dėsningai išvedamas iš s. br. *ворволь*, tačiau antrojo *e* galiniame kamieno skiemenyje lyg ir privalo atskiro, papildomo paaiškinimo. Frenkelio žodyne miglotai dėl to užsimenama *varvéti* galima įtaka. Gal kam *varvalis* ir galėtų rodytis esąs savo pačių žodis, tariamas vksm. *varvéti* vedinys įsivaizduojama veiksmo rezultato (ar objekto)

darybos reikšme „kas išvarvėję, išvarvinta (iš jūros gyvūnų riebalų)“ (ar „kas varvina- ma, lašinama“ tepant); čia galima dar kartą prisiminti v. *Tran* „žuvų taukai; varvalis“, kuris yra iš v. v. ž. *trān* „ašara; lašas“, tad pavadinant kaip tik turėtas galvoje gavybos būdas – varvinimas, lašinimas (Kluge²⁴ 924). Bet tokią pseudoetimologiją, šiaip lyg ir įmanomą, padaryti atsakingą už *e* atsiradimą vietoj antrojo *a* nėra kaip. Priesagos *-elis*, kad ir dažnės, negali būti griebtasi tyčia, norint įsivaizduojamą vedinį ir formaliai prišlieti prie veiksmo rezultato pavadinimų, nes šiai darybos kategorijai tokia priesaga visiškai svetima. Panašiai būtų galima aiškinti nebent žodžio *varvalis* apyretį (labiau literatūroje pasitaikantį) perdirbinį *vařvalas* – *-alas* iš tiesų yra būdingas veiksmo rezultato pavadinimų formantas, darumu nusileidžiantis tik priesagai *-inys* (plg. ir homoniminį savo pačių vedinį *vařvalas* „koks varvantis skystis; prastas gėrimas; varvelis (ir kt.)“). Atsisakius spėjimo, kad dėl *e* pasirodymo galėtų būti kalta atsiradusi sąsaja su *varvéti*, reikia pasakyti, kad ir be to *vårvelis* (*vařvelis*) šalia *vařvalis* (*vårvalis*) nėra visai vienišas. Iš panašių pavyzdžių, savo žodžių ir skolinių, kamieno baigiamajame priesaginiame ar tik priesagą primenančiame skiemenyje vietoj (įprastesnio) *a* turinčių *e* paprastai arba dėl disimiliacijos (jei *a* dar ir ankstesniame skiemenyje), arba dėl priesagų bei jų variantų, tesiskiriančių *e* turėjimu, analogijos, galima nurodyti kad ir šiuos: *ãdata* / *ãdeta*, *ãšara* / *ãšera*, *botãgas* / *botẽgas* (*votãgas* / *votẽgas*), *kozalnyčia* / *kozẽlnyčia* (*-ẽ*), *lũpana* / *lũpena*, *lũpata(s)* / *lũpeta(s)*, *maršãlka* / *maršẽlka*, *narnãzas* / *narnẽzas*, *rũkalas* / *rũkelas*, *stãgaras* (*stagarỹs*) / *stagerỹs*, *šamarlãkas* / *šamarlẽkas*, *švelpãzas* / *švelpẽzas*, *utárnykas* (*-ninkas*) / *utérnykas* (*-inkas*), *žabãklis* (*žabãklas*) / *žabẽklis*; nedaug nuo jų skiriasi tipo *vartalióti* (*vártalioti*, *vařtalioti*) / *vartelióti* (*vártelioti*, *vařtelioti*) ir dar kitos artimos gretybės.

Tai, kad iš paskolinto *vařvalis* (*vårvalis*) vėlesnio *vårvelis* (*vařvelis*) vienoks ar kitoks atsiradimas visai įmanomas, dar neatleidžia nuo pareigos pasvarstyti, ar skolinio dvejobas pavidalas negalėtų būti paaiškintas visiškai kitaip – paties šaltinio (baltarusių žodžio) įvairavimu. Baltarusių kalboje yra tarmių, vietoj nekirčiuoto rytų slavų *o* bemaž visose įmanomose pozicijose turinčių *ы*. Čia, kur terūpi vieno žodžio (s. br. *ворволь*) tarminė realizacija, galima ribotis senojo *o* pozicija pokirtiniame kamiengalio uždaramame skiemenyje po kietųjų priebalsių. Tokioje pozicijoje *ы* (arba silpną redukuotą balsį, žymimą ir *ѣ*) dabar vietoj *o*, kaip matyti iš baltarusių tarmių atlaso (ДАБМ 13 žml.), turi šiaurės rytų tarmės, užimančios bemaž trečdalį Baltarusijos teritorijos ir vakaruose bene dar siekiančios lietuvių kalbos ploto šiaurės rytų kampą. Tas br. trm. *ы* esąs gana senas, nors dėl regioninio pobūdžio ir konservatyvios rašybos senuosiuose baltarusių raštuose jo pėdsakų beveik nepasitaiko (К а р с к и й Б I 1955 103 t., 152 tt.). Kaip galimi slavizmai bei jų variantai, vietoj senojo br. *ы* turintys lie. *e*, plg. *bèle* (*belè*) „bet, ar, bene“ iš s. br. *быле* (le. *byle*), *bòbelis* (*bóbelis*) „trobelninkas, kampininkas, mažažemis“ iš br. *бабыль*, taip ir *vårvelis* (*vařvelis*) turėtų būti galimas

iš br. trm. *вѣрвьль* su *e* iš br. trm. *ы*. Tada nesunku būtų įsivaizduoti, kad senesnę *vařvalis* (*várvalis*), kilusį iš s. br. *ворволъ*, rytuose vėliau išstūmė naujesnis *várvelis* (*vařvelis*), atsiradęs iš br. trm. *вѣрвьль*. Tačiau tai tuo tarpu beveik vien teorinė prielaida. Panašiai kaip *várvelis* (*vařvelis*) *e* vietoj pirmykščio *o* (> bendr. br. *a*) dėl tarminio *ы* tarpininkavimo gal dar galėtų turėti *nārevas* „užsispyrimas, nikis; būdas“ (šalia *nāravas* < s. br. *норовъ*, dab. bendr. *нѡраѡ*), *tōpelis* / *tòpelis* „tuopa“ (šalia *tōpalas* / *tōpalius* bei *tāpalis* / *tāpalas* < s. br. *тополь*, dab. *тѡпаль* su var. *Киселевски ѡ ЛРББС 102*); plg. (nepaisant kiek skirtingos pozicijos) ir *grōmeta* „laiškas, raštas“, jei iš br. trm. *грѡмыта* (šalia *grōmata* < s. br. *грамота*). Tačiau keletu pavyzdžių, ir tų pačių abejotinių, per maža, kad jau būtų galima bent kiek drąsiau teigti lietuvių kalbos slavizmuose vietoj br. *ы* (ypač tarminio, išriedėjusio iš senojo *o*) esant visai įmanomą (šalia kitų žinomų substitutų) ir *e*. Todėl ir spėjimas, kad *várvelis* (*vařvelis*) galėtų būti atskirai skolintas iš br. trm. *вѣрвьль*, kol kas vargiai nusipelno platesnio pritarimo. O kaip dar kitaip šiai atmainai ieškoti šaknų baltarusių kalboje, irgi neaišku. Tad reikia tenkintis išvada, kad *e* vietoj antrojo *a* yra vėliau atsiradęs lietuvių kalboje ir veikiausiai dėl disimiliacijos (nors šiaip lietuvių kalbai būdingesnė lyg ir atvirkščia – savotiškos balsių harmonijos – tendencija), gal dar palaikytos panašiai pasibaigiančių priesaginių žodžių (su *a* / *e* įvairavimu priesagoje) formalios analogijos.